

Ideologija, kontrolizacija, svoboda

*Sub lege libertas
Brez zakonitosti ni svobode
Gaius, D.*

Socializem je zaradi nezadovoljstva ljudi zabredel v zadnjih letih v tako močne krize na najrazličnejših področjih, da je postal še posebej zanimiv za razmišljanja o svobodi, kar se nedvomno povezuje s človeškimi pravicami. Njegova ideologija si je prilaščala vladanje zaradi domnevnih prednosti, ki že a priori izhajajo iz interesov delavskega razreda. S tem pa so se za razne nepravilnosti opravičevali ne le politika, marveč tudi razne oblike in načini kontrolizacije, čeprav je socializem nedvomno ustvaril veliko dobrega, zlasti za razred, v imenu katerega se sklicuje pri izvajanju oblasti. Ker pa je bilo v socializmu storjenih veliko napak, zlasti pri gospodarjenju, možnostih razvoja in človeški svobodi, se je *na splošno ljudem zelo zameril*. Z dominantno ideologijo je porazdeljeval oblast in zatiral vsa druga gibanja, s čimer je ustvarjal nenehne možnosti za konflikte – tako materialne kot ideološke. V ta namen je tudi *uporabljal masovno indoktrinacijo in politizacijo*, ki sta na drugi strani ustvarjali obsežno politično (in še kakšno) alienacijo. Ob željah, da bi dosegal uniformnost mišljenja se je pokazalo, da tega ni mogoče doseči kljub usmerjanju družbe s tako imenovanimi »samoupravnimi interesi«, ki niso tisto, kar naj bi bili.

Ker ima ideologija v socializmu na voljo svojo politiko in državo ter mehanizme represije, je z njimi prepogosto posegala v svobodo ljudi, zlasti drugače mislečih, zaradi česar se je *socializem pokazal kot močno netoleranten, predvsem pa represiven sistem*. Raba nasilja (ideološkega, političnega, ekonomskega, kontrolnega itd.) pa ima gotovo svojo etiopatogenezo tudi v razvoju delavskega gledanja v preteklosti; toda na koncu 20. stoletja je humanizem v svetu prinesel toliko sprememb, da jih mora upoštevati tudi socializem, in to se že dogaja. Nekje prej, druge kasneje, tu bolj in tam zopet manj.

Kontrolne institucije, ki so v socializmu zelo razvite (in se jim dodajajo še nekateri novi mehanizmi, ki izhajajo iz podmene o potrebni deetimizaciji, odvisno za kakšen socializem gre), so v tej družbeni ureditvi *omejeno avtonomne*, kljub ustreznim normam, ki jim bolj ali manj zagotavljajo samostojnost delovanja. Toda socializem si ves čas prizadeva, da s temi mehanizmi, ki so predvsem represivni, »dokazuje« pravilnost, umestnost, upravičenost in legitimnost obstoječega reda, ne glede na to, ali se z njim ljudje strinjajo ali ne, tudi z domnevo, da mora imeti komunistična partija kot avantgarda, zaradi svoje zgodovinske vloge, pričakovani »socialni kredit« in zato pravico ponujati svoj program in od ljudi zahtevati priznanje ustrezne državljanske vzgoje, ki izhaja iz prav določenega svetovnega nazora. S tem naj bi bila gotovo dosežena neka konformnost, nazadnje tudi v vedenju, in vse, kar ne bi bilo to, je odklonsko, moteče, sovražno, kontrarevolucionarno,

* Janez Pečar, diplomirani pravnik, doktor znanosti, redni profesor za kriminologijo, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti UEK Ljubljana, Trg osvoboditve 11, 61000 Ljubljana.

sumljivo ter kaznivo. Politične institucije so z mehanizmi prisile vedno posegale v ta »socialni inženiring« z željo, pripeljati in obdržati večino ljudi v taboru poslušnih oziroma konformnih.

Zato ni čudno, da ob poglavitnih spremembah socializma prihajajo poleg vsega, kar je najpomembnejše, v ospredje pozornosti tudi *mehanizmi represije* kot najbolj vidni in pomembni *omejevalci svobode*. Le-to velja razumeti kot dovoljevanje tistih družbenih pogojev, ki v sodobni civilizaciji predstavljajo nujno jamstvo za posameznikovo srečo.¹ Svoboda pa se rojeva iz svobode celote,² ki pa je bila v socializmu ves čas vprašljiva, ali pa privilegij posameznih skupin oziroma slojev. Od tod seveda vprašanje, kdo je lahko komu omejeval svobodo, oziroma kdo je koga kontroliral?³ Pri tem pa je treba takoj poudariti, da mehanizmi družbene kontrolizacije v socializmu niso nikoli samostojni dejavniki, ker kar počenjajo, delajo za svojega mandatarja, to pa sta ves čas v veliki meri *ideologija in politika* oziroma državno birokratski aparat, ki uravnava in nadzoruje interese »politike trenutka« nenazadnje tudi z ideološkopolitičnimi aparati.

Prav zato se ta sestavek ukvarja s *kontrolizacijo v kontekstu ideološkosti v socializmu* na splošno, in pri nas še posebej, zlasti glede vplivanja na svobodo. Te problematike se loteva z vidika kontrolizacije, ob upoštevanju kriminoloških izhodišč. Kriminologija pa obravnava predvsem negativne plati človeške družbe, kar je značilno tudi za ta sestavek, ki bi mu kdo utegnil očitati enostranski (in pesimistični) pogled na socializem.

1. Nekaj deformacij v socializmu

Čeravno čedalje bolj razpravljajo o deformacijah socializma, ki je desetletja oblikoval predvsem podložniško politično kulturo, razvijal njemu lastni dogmatizem in doktrinarstvo, šestokrat s prisilo in nasiljem zahteval od ljudi, da se z njim identificirajo in ga imitirajo, ponujal vzorce, ki jih je kot način mišljenja pogosto vsiljeval ne le prek svoje ideologije, ampak tudi države in mehanizmov represije – in hkrati nenehno zaostajal za kapitalistično družbeno ureditvijo ter ustvarjal najrazličnejše krize – se tu ukvarjamo le z njegovimi vedenjskimi deformacijami. Le-te gotovo marsikdaj *izhajajo iz globalnih razmer*, ni pa to nujno, kajti nazadnje je vendarle človek kot posameznik tisti, ki se odloča za deviantnost ali za konformnost. Socializem, katerikoli že, pa je vedno *zahteval visoko stopnjo konformnosti* in jo utrjeval z različnimi oblikami represije, tako ideološkopolitične kot kazenskopravne. Od tod seveda procesi, ki so pokazali, da je dosežena politična kultura čedalje manj participativna in vedno bolj apatična, dokler »socializem« ni zajela »kriznost« takšnih katastrofalnih razsežnosti, da o tem nekoč nismo mogli niti sanjati. Prav s tem v zvezi se je tudi pri »interesih« pokazalo, da so prenekateri dosti bolj umišljeni kot stvarni in dosežene ureditve niso upravičile pričakovane trdnosti in stalnosti. Lahko bi rekli, da je *nezadovoljstvo s socializmom dobilo mednarodne razsežnosti* in nikakor ni pojav, ki bi bil posebnost enega samega dela.

Država se je v socializmu potrdila kot pomemben socializator in z njo mehanizmi njene kontrolizacije – skupaj z nekaterimi drugimi, zlasti pa s šolo in delovnim

¹ Laski, s. 181.

² Prav tam, s. 187.

³ Lukes, s. 10.

mestom, seveda ob ustrezni kadrovski selekciji. Vsi skupaj so nenehno ustvarjali ne le socialno diferenciacijo, ampak tudi različno tipiziranje, kategoriziranje in stigmatiziranje. Z njimi se socializem navadno ni posebno trudil za *vklučevanje ljudi* v smislu kriminološkega dojemanja tega pojma, marveč je dosti raje izključeval, ustvarjal nasprotnike in s svojim političnim slogom, nabuhlim verbalizmom in praznostjo simuliral vrednote, ki to sploh niso bile; celo ne za tisti razred, za katerega je sploh na oblasti in ki ga je tudi z represijo najbolj prizadeval – podobno kot v kapitalizmu. To potrjuje, da se nadzorstveno delovanje kljub socialnim revolucijam bistveno ne spreminja, saj venomer »melje« razrede ali sloje ki so spodaj, na obrobju, nezaščiteni itd., ki se tudi pretežno preživljajo z ročnim (težakim) delom.

S tem v zvezi je težko reči, ali je kriv za to socializem ali njegovi kontrolni mehanizmi ali razred, ki se kaže kot najbolj kriminalen. Toda dejstvo je, da je »kontrolna ost« v vseh družbenih ureditvah najbolj naperjena *zoper tiste, ki so spodaj*. In to je tudi za socializem največja deformacija, še posebno na področju vedenja.

Nič manj pomembno ni, da socializem *ustvarja lastne razloge za deviantnost*, čeprav so prenekateri po klasičnih marksizma še dolgo časa verjeli, da v socializmu ni razlogov za kriminal in so še pred desetletjem domnevali, da jih morda vsaj v komunizmu ne bo, vendar so vnetaži iz vzhodnih držav navsezadnje tudi to korigirali. In socializem, katerekoli vrste, vzdržuje poleg konvencionalne še svojo lastno gospodarsko in politično deviantnost, lastno odtujenost, breznormnost in dezorganizacijo. Pri tem mu ni pomagalo, da se je skliceval na legitimnost razreda, katerega avantgardnost je razglašal, hkrati ko je prav ta razred napravil za najbolj kriminalnega, tudi zaradi tega, ker se le-ta ogroža sam v sebi, obenem pa ga močno napadajo vsi tisti, ki so nad njim.

Socializem pa je vedno močno *popuščal svojim elitam* in jim oproščal ter pogosto prenekatero pravnoformalno urejene inkriminacije reševal s »političnimi« sredstvi – podobno kot je prirejal politične procese takrat, ko se je zdelo potrebno tistim, ki so imeli moč; tako je *prispeval k neenakosti ljudi pred zakonom*, kar je pripeljalo do energičnih zahtev po civilni družbi in pravni državi. To pomeni, da so bili organi represije, ki naj bi delovali po pravu, pogosto podaljšana roka politike za poseganja v razmerja, v katerih niso imeli kaj iskati. Toda ni mogoče zavreči misli, da so tudi s tem dosegali »preplašenost, strah, resignacijo«⁴ in lojalnost do politične danosti.

Po drugi strani pa je to gotovo ustvarjalo neenako varstvo, diskrecionarno delovanje, korupcijo, nezakonitosti, »avtoritarni etatizem«⁵ diferenciacijo, nezapiranje v pravni red, podrejanje itd.

Monocentrična oblast pa se hkrati do nedavnega ni kdove koliko zanimala, kako dosegati pričakovani konformizem z milejšimi sredstvi, kljub uvajanju *samo-upravne kontrolizacije* kot novega člena v jugoslovanski iniačiji nadzorovanja.

2. Raba nasilja

Politična kultura socialističnih družb navadno ni strpna do drugače mislečih. Zato za preprečevanje, odvracanje, tipologiziranje, stigmatiziranje, tja do izklju-

⁴ Therborn, s. 123.

⁵ Jessop, s. 356.

čevanja in kaznovanja zelo pogosto uporablja nasilje, prisilo in represijo. Za razmišljanja v tem kontekstu sploh ni toliko pomembno, ali je to *nasilje vsebovano v pravnih normah ali pa se izvaja izven njih*. Za socializem zadnjih let (da sploh ne omenjamo stalinizma v razmerah, iz katerih je izšel), je ključno, da se to nasilje najčešče izraža z domnevo, da *cilj opravičuje sredstvo*, saj so zaradi uresničevanja cilja včasih in ponekod neusmiljeno odstranjevali nezaželene in moteče, ali pa jih tako ali drugače napravili vsaj začasno (če ne za stalno) neškodljive. Seveda je bilo to odvisno od tega, kje se je kaj dogajalo, toda *socialistična ureditev* si je v svetu na splošno pridobila sloves, da *slabo spoštuje človekove pravice in svoboščine* in da je diktatura proletariata res diktatura določenih elit ali slojev zoper vse druge. S tem pa se načne vprašanje »tiranije elit«, »elitne politike«, »socializacije kot dominacije« (Pečujlić), vsesplošne politizacije (tudi zasebnega življenja) ter razkazovanja moči in groženj za doseganje ciljev vsakodnevne politike, ki se je tudi pogosto spreminjala z menjavo stališč in kadrovskimi rešitvami, ustrezujočimi »politiški trenutka«.

V tem smislu je že Weber⁶ spoznal, da je nasilje vedno del političnih procesov in socializem se ni nikoli trudil, da bi shajal brez njega, čeprav je navadno razglašal, da je ureditev, ki je »za ljudi«. Narobe, neprestano je potrjeval, da je »prisila« ultima ratio politične dejavnosti, hkrati ko se je povsod po svetu pokazalo, da je »politizacija človeških razmerij vsebovala tudi depersonalizacijo«.⁷ S tem pa je tudi *strah postal del ideološke dominacije*, pri čemer je »pomembno poudariti, da sila in nasilje kot obliki vladanja delujeta samo skozi ideološki mehanizem strahu«. »Strah pomeni, da se onstran meja pokorščine, v sedanji situaciji razprostira samo nič(nost), brezobzirnost kaosa, tema, trpljenje in smrt«.⁸ Prav s tem v zvezi pa se pogosto sploh ne sprašujemo o koncu trpljenja in smrti. Bližnja preteklost dokazuje, da sta pogosto prizadela »naše in one« na drugi strani, ki jih je bilo treba ali utišati ali uporabiti za razkazovanje grožnje vsem, ki so se kakorkoli upirali avtoriteti. Zato je podrejanje lastnost, ki jo skupaj s poslušnostjo uvajajo sicer vsepovsod, toda *socialistična ureditev*, čeprav samoupravna, je še posebej skrbela za vcepljanje avtoritarne sindroma, tako tistim spodaj kot tistim zgoraj, ki so morali še posebej paziti, da se ne zamerijo nekim skupinam ali posameznikom z veliko močjo in oblastjo. Le-ti pa so v rabi nasilja neštetokrat dokazovali, da ne uničujejo le ljudi, marveč marsikdaj vse tisto, kar je bilo pod njimi in za kar so bili zadolženi bodisi v državnem aparatu (glej: brionski plenum 1966) bodisi kje drugod (primerjaj Abdić v Veliki Kladuši).

To pomeni, da se *ideologija v delovanju države* ob reševanju kakih vprašanj lahko tudi *močno zbirokratizira in institucionalizira*, deformira in disfunkcionalizira, da ustvarja škodljivost neslutene razsežnosti in z izjemnimi političnimi in materialnimi posledicami, kar gotovo zahteva ločitev ideologije od prava in politike od represije. Zato se socializem doslej tudi ni veliko zanimal za javno mnenje, ki bi ga uporabil pri razpolaganju z nasiljem in pri reševanju družbenih vprašanj. Kljub izrednim prizadevanjem za politično socializacijo se ni dosti brigal za sodelovanje neelit in globalnost samoupravljanja. Pri nas sta zvođenela prav zaradi tega, ker je bilo *med besedami in dejanskostjo toliko razlik*, razhajanja in nepoštenosti v sicer dobri, toda težko uresničljivi ideji. In čeprav je bilo samoupravljanje v izho-

⁶ V navedbi Holmes, s. 142.

⁷ Prav tam, s. 142.

⁸ Therborn, s. 120.

dišćih politične ideologije temeljna premisa (samoupravnega) socializma in dominantna vrednota v sistemu, ni postalo del množične zavesti.

Zato tudi nenehni *konflikti*, ki so jih neštetočrat *politizirane prepuščali v reševanje državnim mehanizmom represije* (kot ideološkemu aparatu), ki so napihovali pojave in njihove nosilce čestokrat obravnavali kot politične deviante, kar je opozarjalo na to, da socializem potrebuje sovražnike. S tem pa so *razkazovali svojo nesamostojnost in odvisnost* od političnih struktur, ki so neredko določale tako ljudi kot pojave za pregon ali za ustrezno odpustitev, kar je spet ustvarjalo dvome v tisto, za kar so ljudje najbolj občutljivi, to pa sta *enakost in pravičnost*.

In čeprav je znano,⁹ da socializem vsaj v prvih fazah utrjuje svoj položaj s političnimi sredstvi, se temu kljub premnogim etičnim dilemam do zadnjega časa ni uspeval odreči. Mogoče je tudi to pripeljalo do stanja, kakršno je.

3. Ideološka kontrola nadzorstva

V trihotomiji jugoslovanskega nadzorstva, ki poleg formalnega (oziroma državnega) ter neformalnega, kot splošno sprejemljivih načinov kontrolizacije, uvaja še samoupravno nadzorstvo (kot določeno posebnost) in kontrolno inovacijo (vsaj v teoriji), gotovo velja razmišljati, *kakšna je politizacija teh mehanizmov*. Z njo v zvezi pa spet, kakšen je njihov položaj v dejanskosti, kako je podrejen ideološki kontroli in s tem seveda koliko omogočata ideologija in politika izvajanje moči nad njimi. Odgovor gre verjetno iskati v tem, *kateri* od vseh v trihotomiji jugoslovanske kontrolizacije *je najbolj odvisen od ideologije in politike*? Čeprav odgovor nikoli ni preprost, še posebno ne zaradi različnosti mehanizmov, ki jih ni malo – in nekateri nasploh predstavljajo ideološke aparate države – je gotovo pričakovati, da so ideološki kontroli najbolj podvrženi tisti mehanizmi, ki profesionalizirano, institucionalizirano, visoko strokovno ter po pravu in uradni dolžnosti opravljajo kontrolne vloge. Tudi teh ni tako malo, hkrati ko so različni in s tem tudi spet različno sprejemljivi za ideološko politične manipulacije, indoktrinacije, dominacije in razne druge oblike podrejanja, ki izhajajo iz splošne politizacije. Zato od ljudi v njih zahtevajo: predanost, požrtvovalnost, odgovornost, vztrajnost in nekoč tudi razrednost, zaradi česar so jih v socializmu že od Čeke (v SZ) naprej nekateri imenovali »udarno pest partije«. Z njimi so zlasti v začetku razvoja posameznih »socializmov« skušali dosegati najbolj revolucionarne rezultate, pogostočrat zagotovljene *z nasiljem v imenu oblasti, ki so jo izvajali*. Tudi pri nas ni bilo drugače, saj so se z nekaterimi mehanizmi represije urejala tako politična kot tudi kulturnovzgojna, narodnostna, ekonomska in druga, predvsem pa »razredna« vprašanja.

Glede na različne stopnje ideološke kontrolizacije se nedvomno pričakuje lojalnost in zvestoba ljudi pri njihovem delu v organih državne kontrole na način, ki je ponekod sčasoma postal kar tradicionalen. Posamezniki teh mehanizmov doživljajo globoke človeške travme¹⁰ prav zaradi te zvestobe in lojalnosti v kritičnih trenutkih. Posamezne službe pa so čestokrat utrpeli temeljite pretrse, ki so jih za nekaj časa paralizirale, da niso mogle dovolj strokovno opravljati svojega dela.

⁹ Glej Djordjević, s. 186.

¹⁰ Glej knjigo: Selim Numić: Dobra zemljo, lažu.

Zato se je dogajalo, da sta politika in oblast, od časa do časa, z raznimi deklaracijami, sklepi, priporočili ali resolucijami (glej kongrese ZK) uravnavali delo državnih nadzornih mehanizmov, in to poleg veljavnega prava, določali neko »politiko« rabe represije in nas pri tem opozarjali tudi na »ustavnost in zakonitost«, čeravno sta imeli svoje poglede nanju, ali sta ju *uporabljali docela selektivno in diskrecionarno* in se s tem v zvezi sami vpletali s svojimi »moralnopolitičnimi« presojami v juridična vprašanja. Skratka, politika s svojo ideološkostjo se ni malokdaj lotevala obvladovanja kontrolnih mehanizmov in ljudi v njih (zlasti vodilnih), utrjevala v njih nekakšen »služabniški položaj«, si s politično ideologijo (v imenu partije) zagotavljala posebno vdanost – venomer pa je pričakovala tudi lojalnost, in to toliko bolj, kolikor manj so bile posamezne kontrolne dejavnosti odvisne od prava in kolikor več diskrecionarnosti so imeli v svojih rokah, ko so delovale, sicer po pooblastilih okvirnih norm, toda predvsem po napotilih stroke (zlasti obveščevalne).

Kolikor je »ideologija« zapleten in nezanesljiv¹¹ pojem po svoji vsebini, potem je mogoče domnevati, kako so šele zamotana njena razmerja do represije v konfliktnem svetu, zlasti še če predstavlja »sprevrženo zavest« (po Marxu). *Brez politične socializacije in politizacije mehanizmov* formalnega nadzorstva in njegove ideološke kontrole pa ni *zmogel noben socializem* in tudi ne bo, dokler bo v njem prevladovala ena sama monolitistična ideologija. Toda, kaj z ideološko kontrolizacijo nadzorstva potem, ko je morda ne bo več? Ali pričakovati njegovo depolitizacijo in dezideologizacijo ali politični pluralizem v njem – in kam to pelje? Ali to različno urediti na institucionalni ravni in spet drugače na individualni? Kakšna bi bila potemtakem kriminalna politika tako dezideologiziranega ali tako pluraliziranega nadzorstva? Kakšno razmerje potemtakem pričakovati med politiko in nadzorstvom in med politiko in deviantnostjo? Nasploh pa si zdajle v tem trenutku težko predstavljamo družbeno nadzorstvo brez ideološkosti in *rešitev gre videti predvsem v izključnem delovanju po pravu*. Ali bo potem več ali manj etičnih dilem? In kot je rekel C. Wright Mills: »Široka javnost nikoli ne načenja vprašanj usodnega pomena za človeka, niti ne sprejema o njih dokončnih odločitev.«¹²

4. Manipuliranje z nadzorstvenimi mehanizmi

V socializmu je bilo vedno vprašljivo govoriti o samostojnosti zlasti državnih (formalnih) nadzorstvenih mehanizmov, podobno kot je bilo to z upravnimi službami sploh. Toda *formalno nadzorstvo* je še toliko bolj v ospredju ideološko politične pozornosti, ne le zaradi tega, ker izvaja represijo (in to v imenu nekoga), marveč tudi zaradi tega, ker pri svojem delu v *precejšnjem obsegu opravlja tudi politične naloge*. Te naloge sicer niso politične same po sebi, marveč zaradi tega, ker jih »socializem« marsikdaj čisto po nepotrebnem politizira. V kateremkoli socializmu je bila močno utrjena navada, da je *politizacija* tako *vedenja* kot njegovega *nadzorovanja* kolikor toliko *samoumevno stanje*. Vedenje je utrjeval z ideološko politično propagando, z represijo svojih ideoloških aparatov, s kadrovske

¹¹ Katouzian, Vrednostne sodbe in ideologija ... v Znanost v družbenovrednostnem svetu, s. 141.

¹² Wright Mills: Elita oblasti, s. 387.

selekcijo, promocijo itd., hkrati ko je po drugi strani nad formalnim nadzorstvom uvedel nekakšen administrativno-kontrolni politično-birokratski sistem, politiziral ustrezne stroke in celo znanje ter poklicne vloge (nekatero je uspeval bolj nekatere manj), hkrati ko je *profesionalizem v nadzorstvu dolgo časa močno zadrževal*, v njem uveljavljal razrednost in političnemu trenutku primerno poklicno kondicioniranost. Skratka, *z mehanizmi represije je socializem vedno močno manipuliral*.

Ideologija in politika pri manipuliranju z nadzorstvom, ki naj bi bilo avtonomno (toda ali je formalno – državno – nadzorstvo sploh docela avtonomno in kaj so merila za to in od koga?), *dosegata njegovo politizacijo*. S politizacijo¹³ pa razumemo vsa tista prizadevanja političnih elit (ali sistema, ki ga vodijo), družbenih skupin ali posameznikov, ki svoje interese z najrazličnejšimi sredstvi in načini ponujajo (če ne vsiljujejo) drugim družbenim skupinam ali družbi ne nazadnje tudi zato, da bi jih sprejeli za svoje, se zanje borili in jih uresničevali. To seveda pomeni vplivati na ljudi s prav določenimi političnimi idejami in s političnimi sredstvi oblikovati njihovo voljo, zavest in interese. Ker naj bi šlo v socializmu hkrati za nekakšno diktaturo proletariata, se s politizacijo venomer dogajajo procesi *politične diferenciacije* (primerjaj prav ta čas Kosovo) kot sredstva za *neposredno konfrontacijo* ter razločevanje ljudi na tiste, ki so za, od onih, ki so proti. Politizacija je potemtakem globalni proces v socializmu, s katerim se želi doseči ne le cilje edine monolitistične ideologije, marveč tudi legitimnost politike, ki oblikuje državo in si zamišlja mehanizme državnega nadzorovanja »po svoji meri« zato, da bi tudi z njihovo močjo socializem ne le uveljavljal svoje zamisli, ampak tudi, da bi obstajal. V tem je videti glavni *razlog za represijo, ki je v socializmu ni malo*, in to ne le represije nad vedenjem, marveč tudi represije nad mišljenjem. Zato tudi ni tako malo uporov zoper tako imenovani mišljenjski delikt in njemu podobne inkriminacije, ki čedalje bolj razburjajo javnost, zlasti v času ustavnih sprememb in posodabljanja federalnega kazenskega prava.

Manipulacija z nadzorstvom vedno poteka tako na institucionalni kot na individualni ravni. *Institucionalna* je lahko tudi diskretna, kolikor seveda ne gre pri tem za javne deklaracije, resolucije in podobna ukrepanja, ki imajo široka pooblastila in tudi politično podporo. *Pri posameznih izvajalcih* v nadzorstvu, ki so ključni objekt politizacije, pa se manipulacija¹⁴ kaže v tem, da jih pripravljajo na to, da mislijo tako kot manipulator, da za njihovo delo (z ljudmi, nad katerimi izvajajo nadzor) ne vidijo alternativ, da si krepijo moč, da delajo tako kot morajo delati itd. Manipulacija v tem kontekstu je proces, ki omogoča dominacijo. Tisti, ki želi dominirati, uveljavlja svojo voljo in kot vidimo, jo uveljavlja tudi poleg prava in celo s pravom. Podreja si pravo, ki ga uporablja selektivno in diskrecionarno, zlasti takrat, ko mu to dopuščajo same norme, ki čestokrat izhajajo še iz administrativno-birokratskega socializma s stalinističnimi pogledi na svobodo in represijo in si podreja mehanizme nadzorstva, ker ima ne le politično ampak tudi materialno moč nad njimi in odloča o kadrovskih izbirah pri vseh najpomembnejših položajih v formalnem nadzorovanju. Zato večina kadrov dela prav tako kot je nekoč dejal Kidrič, ko je govoril o »biciklistih«, ki se »mučijo navzgor in zavirajo navzdol«. Pravosodna (nadzorstvena) neodvisnost je zato in vedno predvsem psihološka neodvisnost in ne le

¹³ Primerjaj: Sociološki leksikon, s. 69 in 465, Rječnik sociologije in socijalne psihologije, s. 455, Lexikon zur Soziologie, s. 508.

¹⁴ Glej o tem Vesna Godina Vuk, Težave s socializacijo..., s. 128.

tehnična.¹⁵ Zaradi te neodvisnosti pa je vedno hkrati ogrožena tudi svoboda ljudi in mehanizmi nadzorstva so potemtakem poleg vseh regulatornih funkcij še *aparati za politično in ideološko hegemonijo*; ta izvaja političnopravno prisilo z vsemi svojimi razpoložljivimi sredstvi, od policije do zaporov in še kasneje, ko obsojeni prihajajo na prostost in ko so v socialističnih družbah še kako politično stigmatizirani in s tem onemogočeni za normalno vključevanje v sistem, ki jih čestokrat še drži na obrobju.

5. Odnos do zakonitosti

Odnos do zakonitosti je v socializmu prav zaradi politizacije sistema z dominantno ideologijo nasploh, posebno vprašanje. Ker so že prenekateri inkriminacije močno vprašljive, zlasti tiste, ki »varujejo« sistem kot tak in njegove vrednote, je poleg tega očitnih še več obhajanj in kršitev proceduralnih pravil. Prav glede na to je odnos do zakonitosti (čeprav to ni samo pojav v socializmu) področje, ki prihaja prav današnji čas močno v ospredje, ne le za sedanjost, marveč tudi za preteklost. In kar se je v preteklosti dogajalo zaradi prav takšnih in ne drugačnih političnoideoloških pogledov na življenje okoli nas, je bilo *storjeno dosti nezakonitosti*, ki so jih pretežno po navodilih političnih elit in mogočnikov opravili predvsem v mehanizmih nadzorstva, ki danes, po tolikih letih, postajajo »grešni kozel« zaradi napak drugih. Hkrati pa se s tem načenja vprašanje *odnosa politične elite* in z njo ideologije do zakonitosti in legitimnosti.

V preteklosti ne gre pozabiti ideološkega boja in razrednega obravnavanja prenekaterih, ne le globalnih, marveč čestokrat čisto individualnih konfliktnih vprašanj, ki so se reševala pred mehanizmi represije tudi zaradi njihove (domnevne) političnosti ali morebitne politizacije. Ker je bila prav določena ideologija z njenimi oblastniki relativno dokaj nasilna ter je imela dominantno vlogo v družbi, je imela hkrati tudi *monopol družbene moči v etatsistični ureditvi* (seveda v imenu delavskega razreda), ki je to moč izvajala tudi razredno; to se pravi, legitimno je bilo predvsem tisto, kar je bilo v korist razreda. »Koristnost« se je pokazala kot razlog za legitimnost tudi dosti kasneje, v docela preprostih mahinacijah pri gospodarski kriminaliteti, v kateri je »politika« prav tako nenehno razkazovala svoj odnos do zakonitosti, neštetočrat z izhodiščem, da je »zakonito vse tisto, kar je koristno«, ali če obrnemo, »koristno je zakonito«. Le-to je veljalo predvsem za opravičevanje kršitev v korist nižjih družbenih skupnosti ali gospodarskih organizacij in v škodo »širše družbene skupnosti«.

»Razrednost« je pogosto imela vpliv legitimnosti in je bila razlog za podrejanje prenekaterih vprašanj nekim interesom, ki so jih ali določali ali uporabljali za politično reševanje vsakdanje problematike, navsezadnje tudi kriminalnopolitične, kazenskopravne in podobne, za katerimi se je čestokrat skrivala ideološka sestavina političnih ciljev, ki jih je bilo treba doseči, četudi in zlasti z represijo. S to razrednostjo naj bi »delavski razred« uresničeval svoje specifične interese in ker je bil »na oblasti«, je njegova elita lahko tudi od državnega (formalnega) nadzorstva zahtevala, da v razrednem boju uporablja vsa sredstva za zatiranje razrednega sovražnika. Toda, kdo je določal, kdo je razredni sovražnik in zakaj? Vsakdanjost je kazala, da to ni bilo hudo zamotano in nadzorstvo se je, če ne zavestno, pa vedno instinktivno ravnalo po tem, kar je čutilo, da bi lahko bilo »razredno«. Ker

¹⁵ Glej, Laski, s. 204.

so bili nadzorovalci v teh mehanizmih tudi pretežno v avantgardni organizaciji razreda, se tudi pravno in nenazadnje v mejah »diskrecionarne zakonitosti« niso mogli odločati drugače, kot se je od njih pričakovalo. Kajti »razredno« ne pomeni vedno nezakonito. Sploh ne. Problematiko se lahko rešuje razredno ne da bi hkrati kršili zakonitost. Razlika je lahko v tem, kakšna ostrina (sankcija) naj zadene tistega, ki je bil obravnavan. Saj navsezadnje sodnik lahko odmerja kazen bodisi v bližini spodnje ali v bližini zgornje meje zagrožene sankcije. Toda v tem je lahko velik razloček. Toliko le s te plati, je pa še neskončno drugih možnosti. Razredna zavest tudi ni bila tako nepomembna pri opravljanju neposrednih nadzorstvenih vlog, toda ključno pri vsem tem je, da je bil *ves socializem dokaj represivna ureditev*, z zahtevami po dominiranju po eni, ter subordinaciji po drugi strani. Toda ljudem se za to dvoje sploh ni bilo mogoče opredeljevati, opredeljeni so bili že po tem, kjer so in kaj so sploh bili, kaj so storili in kakšni so.

Zato je bila *enakost pred zakonom čestokrat mit* (toda kje ni) in teoretična hipoteza, ki jo praksa še danes demantira v posameznih delih države ali v posameznih primerih in ljudeh. S tem se je ukvarjala tudi »kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja«¹⁶ v okviru delovanja Zveznega družbenega sveta za vprašanja družbene ureditve, ki ugotavlja tudi temeljne vzroke neuresničevanja »ustavnosti in zakonitosti«.

V razrednih družbah pa se ljudje razredno določajo in opredeljujejo, kar nujno poraja konflikte, ne le v zvezi z njihovo »svobodo« ali njenim pojmovanjem, ampak tudi v zvezi z njihovo socializacijo, politizacijo, ideologizacijo, dominacijo in manipulacijo, ki ustvarjajo nezadovoljstvo. Kajti razredna selektivnost se ne kaže le v njihovi vedenjskosti, marveč še bolj v reagiranju na vedenje – tako globalno kot individualno. Le-to pa je še danes pogojeno s številnimi pogledi, kar dokazujejo prenekateri kazenski procesi zadnjega časa, s katerimi se državno nadzorstvo zlorablja za ideološko (če že ne drugačno) obračunavanje, razkazovanje moči, politično dominacijo in za določene interese, ki z zakonitostjo v družbi in s pravno državo nimajo ničesar skupnega.

6. »Sovražnik« vgrajen v sistem

Tudi Marx je menil, da »politična svoboda še ni dejanska svoboda človeka,«¹⁷ in ne le to, socializem je pokazal, da še zdaleč ne more priti do stanja, v katerem bi bila vsaka oblast človeka nad človekom odpravljena. To je gotovo stopnja, ki je ni mogoče pričakovati in bi bilo nesmiselno upati, da bi do tega sploh lahko prišlo v še tako idealni družbeni ureditvi.

Buržuazna politična kultura, ki vsebuje individualizem (z uspešnostjo), pravice (z zasebno lastnino – tudi nad proizvodjalnimi sredstvi), vest in predvsem pogodbo, ki je le-to tudi kriminalizirala predvsem zato, da bi *varovala posameznika pred oblastjo*, si je prav tako po drugi strani vendarle zagotavljala oblast nad človekom in ga do neke meje politizirala, pri čemer pa je dopuščala veliko svobode na gospodarskem področju. *Socializem pa je dominiral na obeh, tako na gospodarskem kot na političnem*. Ker je še hkrati venomer uprizarjal kataklizmične družbe-

¹⁶ Glej v izdaji: Delavska enotnost, Ljubljana december 1985, zlasti s. 55–58.

¹⁷ Marx v navedbi Avramović, s. 343.

ne spremembe, čestokrat tudi s politično nevrozo in je neprestano ustvarjal pri ljudeh različne družbenoemotivne neuravnoteženosti in disfunkcionalnost tudi v vedenju, posamezno in skupinsko disidenstvo, nezadovoljstvo zlasti pri mladih generacijah ter s svojo neuspešnostjo in neskladjem med proklamacijami in dejanskostjo ustvarjal razmere za masovno alienacijo in razdružbljanje – je zapravil poglavitne možnosti za svoj razvoj že na začetku poti, in to nekje prej, drugje zopet kasneje.

Ker ni uspeval funkcionirati po predvidenih ideološkopoličnih izhodiščih, je verjetno tudi zato *moral postajati neučakan in represiven*. Zato ga ves čas preveva avtoritarni sindrom z ostrakizmom in stigmatizacijo, politična stereotipija (kot so dogmatizem, liberalizem, anarhizem, malomeščanstvo itd.) hkrati je, ko naj bi bil egalitarna družba, ves čas ustvarjal elitate, katerih pripadniki so nenadzorovano razpolagali z družbenim premoženjem (ali premoženjem brez titularja); in ko se je z nasiljem trudil, da bi ustvarjal ustrezno množično politično zavest, nenazadnje tudi z njeno politizacijo ter indoktrinacijo, je *rojeval vedno več odtujenosti*, kolikor ne tudi opozicije, ki jo je pod najrazličnejšimi oblikami zatiral politično, administrativno, kazensko in celo psihiatrično. Nasploh pa mu *nikoli ni bila pogodu svoboda mišljenja in izražanja*, ki ju je sankcioniral tako strogo, da se njuni penalizaciji merita s tistimi, s katerimi se obravnavajo najhujša ogrožanja posameznika kot člana te družbe. Kolikor pri tem uporabimo izhodišča kriminoloških teorij o družbenem interakcionizmu, se je socializem naravnost *trudil, da bi imel nasprotnike v svoji sredi*, ki jih je sam produciral: na eni strani z neobjektiviziranimi kazenskopravnimi določbami, na drugi strani pa z neustreznostjo svoje ureditve in splošno neuspešnostjo (različnost njegovih globalnih kriz), nenazadnje pa tudi z usmerjanjem svoje represivnosti v iskanje sovražnikov, ki jih je, kot danes kažejo prenekateri kazenski procesi, lahko našel kjerkoli jih je hotel. S tem pa si je močno zapravil velik del političnih, moralnih in celo pravnih verovanj, ki jih nekoč ni bilo malo. In če bi se s tem v zvezi skupaj s Therbornom¹⁸ vprašali: »Kaj dela vladajoči razred, ko vlada?«, bi nam naša dejanskost lahko odgovorila, *kaj so posledice tega vladanja*. Pri tem pa je nepomembno, ali gre za »vladanje« v okviru »državnosti« ali »samoupravnosti«, kolikor ne v neki prav določeni »politični ideološkosti«.

Kolikor se s tem v zvezi povrnemo k individualnim ali skupinskim pravicam, k individualni svobodi, pravnemu varstvu itd., potem glede na izkušnje lahko postavimo domnevo, da je *bila ideologija s svojo politiko čestokrat zakon, ki je uporabljal državo z represijo* za uresničevanje koncepta, ki ga sedaj splošno ocenjujejo kot neuspešnega in sumijo v njegovo legitimnost. Zato bi še kako veljalo pritrditi ugotovitvi, da je »enopartijska država v stalni skušnjavi prehajanja meja, ki svobodo degenerira v diktaturo«¹⁹ Toda *diktaturo za koga in nad kom?* Diktature lahko potemtakem neprestano prizadevajo določene ljudi, čeprav docela imaginarne (spominjamo se tipologij: birokrati, sovražne sile, tehnokrati, liberalci, anarhisti itd., ali pa delovanja z nekih »pozicij, pa nacionalisti, iredentisti itd.«), da z njimi strašijo druge, ali pa samo zato, da s prikazovanjem in opozarjanjem na periferne probleme odtegujejo potrebno pozornost od glavnih in usodnih.

Ko se v teh primerih prekoračuje »tolerantnost« kazenskih norm, med katerimi so tudi tako imenovani »gumi paragrafi«, postaja formalno nadzorstvo pogosto »dekla politike« in odhaja »po kostanj v žerjavico za drugega«, ki ostaja zadaj in

¹⁸ Glej, Therborn, s. 15.

¹⁹ Laski, v navedbi Stanovičič, s. 113.

skrit. Tako zapravlja svoj ugled, ki bi ga morda imel v očeh javnosti. To pa danes postaja osrednja tema po vesoljnem socializmu.

Sklep

Razmerja v socialističnih družbah se spreminjajo s tako naglico in tako nepričakovano radikalno, da presenečajo največje optimiste. Socializem, ki ni nikoli pokazal nobenega smisla za kompetitivno demokracijo, se začena potegovati za svoje »učlovečenje«, sklicevati na odgovornost pred prihodnjimi generacijami, se loteva funkcionalnih sprememb in kadrovskih zamenjav, omejuje oblast tudi sami partiji (ki je ponekod nekaj časa mislila celo na »sestopanje z oblasti«), osvobaja prenekatero vrednote, ki so bile dolgo časa zatrte, odpira pluralizem tudi v politiki, spreminja razredno naravo političnega sistema in nenazadnje brska po svoji preteklosti ter rehabilitira žrtve (Katynski gozd, Dachauski procesi itd. sojenje muslimanskim intelektualcem ne da bi »obsojal« povzročitelje), zato da bi bila njegova prihodnost drugačna.

V tem pisanju gre predvsem za nekaj misli o razmerjih med ideologijo in politiko prav določene smeri ter družbenim formalnim nadzorstvom v socializmu, zlasti za tako imenovano železno zaveso (Behind the Iron Curtain) kot pojmom, ki se je dokončno utrdil predvsem z »berlinskom zidom«, ki ga prav v tem času že podirajo. Čeprav smo imeli po sporu z Informbirojem nekoliko drugačno vlogo, in smo bili, pa spet nismo bili, za železno zaveso, smo vendarle razvijali svoj »samoupravni socializem« pod vodstvom komunistične partije, ki je oblikovala svojo politično kulturo. Čeprav ni bila stranka, pa se je obravnavala kot edina stranka na oblasti, ki je razpolagala s svojo ideologijo, politiko, državo in nenazadnje z mehanizmi represije, ki si jih je dolgo časa podrejela (ponekod pa še danes) kot *svojo podaljšano roko za vse tisto*, kar ni sama uspevala z nerepresivnimi sredstvi.

Čeprav v zgodovini v prenekaterem družbenem redu načeloma ni mogoče zanikati veliko podobnosti, pa se je *socializem v zvezi z represijo izkazal kot njen izključni lastnik*, ki mu včasih in ponekod ni bilo mar za človeške pravice in temeljne svoboščine, ne za pravičnost in zakonitost, hkrati ko je tudi enakost pred zakonom neusmiljeno kršil zlasti v korist elit in mogočnih posameznikov, ki so oblast pogosto zlorabljali tako politično kot materialno.

Zato ni čudno, če je *formalno nadzorstvo v takih razmerah pokazalo svojo nebogljenost in odvisnost*, kar se le s težavami popravlja in izboljšuje, seveda pogosto odvisno od razmer v posameznih delih socializma ali celo posameznih državah različno. Kot v Hobbesovem Leviathanu je socializem z represijo »požiral« posameznike (ter skupine) in se bal, da bi ga napadla smrtna bolezen, ki bi jo povzročila posameznikova svoboda izražanja mišljenja; pri tem ni le zbirokratiziral, temveč v zadnjem času (zlasti pri nas) zopet kaže močne tendence po centralizmu. Zato posameznik kot osebnost doslej ni imel veljavnega pomena, čeprav je bil sicer pravnoformalno osrednja figura in glavni protagonist sistema. Prav v tem se velja strinjati z izhodiščem,²⁰ da »ni etike brez pozitivnega in dejavnega odnosa družbe in človeka do človekove osebnosti brez humanizma. Humanizem je merilo vrednosti, oziroma merilo etike in politike, kot točki, v kateri se spajata, toda v kateri se lahko tudi razhajata in spopadata«.

Ideologija in politika imata navadno paternalistična razmerja do kontrolizacije,

²⁰ Djordjević, J.: v Etika i pravo, Arhiv, s. 188.

ki jo oblikujeta ideološko in pravnoformalno po svojih videnjih, hkrati ko sta restriktivni in zapovedovalni. Razredno-ideološka prizadevanja se tudi danes ne odreka dominantni vlogi nad represijo, ki ji še vedno (ne povsod) enako uspešno in odgovorno ukazujeta, ne le kaj in kako delati, ampak tudi zoper koga in v katerem trenutku (proces zoper Vlasija je gotovo tak primer). Čeprav ta ideologija čedalje bolj popušča z ustvarjanjem, oblikovanjem in usmerjanjem neke (tako zaželene) globalne, vendar kriminalne politike, kot politike omejevanja deviantnosti, pa se še vedno spušča v posamezne zadeve ali procese zoper posameznike.

Toda pri nas bi potrebovali temeljna izhodišča za prihodnost zlasti o tem, *koliko represije potrebujemo*, katere vrednote prihodnosti bomo z njo varovali, kakšna kontrolizacija je zaželena glede na »svobodo«, ki jo pričakujemo (če sploh)? Ali to pomeni, da bi morali poleg vseh treh reform *predvideti tudi razvoj in obseg kontrolizacije*? Kako jo sploh porazdeliti, da bo pri roki, kadar bi jo potrebovali, in da nam ne bo nadležna, kadar je ne bi hoteli? In to kakršnokoli, državno, samoupravno, pa tisto v skupnosti, kjer smo, to je neformalno. In to tako, da ne bi spet dobrih teorij spreminjali v slabo prakso.

Rokopis končan 13. novembra 1989

LITERATURA:

1. Abercrombie, N.; Turner, B.: The Dominant Ideology Thesis. *British Journal of sociology*, London 29 (1978) 2, s. 149–170.
2. Avramović, Z.: Kako institucionalizovati političku vlast. *Sociologija*, Beograd 26 (1984) 3–4, s. 343–358.
3. Bibić, A.: Beleške o problemu ideologije. *Teorija in praksa*, Ljubljana 14 (1977) 1–2, s. 10–17.
4. Bukić-Kržišnik, V.: O političkoj kulturi. *Pregled*, Sarajevo 74 (1984) 3, s. 299–319.
5. *A Dictionary of the Social Sciences*. Toronto, The Free Press 1964, s. 509, 514–517, 672–673.
6. Duncan, G.: *Marx and Mill*. Cambridge, University Press 1973, 386 s.
7. Dorđević, J.: Etika, politika i pravo. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd 64 (1978) 2, s. 181–189.
8. Fairchild, E.: Politicization of the Criminal Offender. *Criminology*, London 15 (1977) 3, s. 287–318.
9. Godina-Vuk, V.: Sociološki aspekti socializacijskega procesa. *Sociologija*, Beograd 30 (1988) 4, s. 665–681.
10. Godina-Vuk, V.: Težave s socializacijo (v novejši jugoslovanski družboslovni literaturi). *Anthropos*, Ljubljana (1988) 1–3, s. 114–147.
11. Halmos, P.: *The Personal and the Political*. London, Hutchinson 1978, 200 s.
12. Horowitz, I. L.; Katz, J. K.: Spor in soglasje med družboslovci in politiki. V: *Znanost v družbenovrednotnem svetu*. Ljubljana, Delavska enotnost 1988, s. 451–477.
13. Jessop, B.: On Recent Marxist Theories of Law, the State, and Juridico-Political Ideology. *International Journal of the Sociology of Law*, London 8 (1980) 4, s. 339–368.
14. Južnič, S.: *Politična kultura*. Maribor, Obzorja 1973, 231 s.
15. Kateb, G.: The Condition of Political Theory. *American Behavioral Scientist*, London 21 (1977) 1, s. 135–159.
16. Katouzian, H.: Vrednotne sodbe in ideologija: moralnost in predsodki v ekonomiji. V: *Znanost v družbenovrednotnem svetu*. Ljubljana, Delavska enotnost 1988, s. 128–151.
17. *Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana, Delavska enotnost 1985, 191 s.
18. Laski, H.: *Sloboda u modernoj državi*. Beograd, Radnička štampa 1985, 368 s.
19. *Lexikon zur Soziologie*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1973, s. 508–509.
20. Lonsdale, A.: Judgement Research in Policy Analysis. *Futures*, Sussex 10 (1978) 3, s. 213–226.
21. Lukacs, G.: *Etika i politika*. Zagreb, Liber 1972, 352 s.
22. Mair, L.: Politics Without the State. V: *An Introduction to Social Anthropology*. 2nd. Ed. Oxford, Clarendon 1972, s. 109–123.
23. Mannheim, K.: Ideološka in sociološka interpretacija duhovnih tvorb. V: *Znanost v družbenovrednotnem svetu*. Ljubljana, Delavska enotnost 1988, s. 27–43.
24. Marvick, D.: Elite Politics. *American Behavioral Scientist*, London 21 (1977) 1, s. 111–134.
25. Mills, R.: *Elita vlasti*. Beograd, Kultura 1964, 529 s.

26. Morison, J.: New Strategies in the Politics of Law and Order. *The Howard Journal of Criminal Justice*. Oxford 26 (1987) 3, s. 203–216.
27. Muller, J.: Mass Politics. *American Behavioral Scientist*, London 21 (1977), 1, s. 63–86.
28. Nachmias, D.: Modes and Types of Political Alienation. *The British Journal of Sociology*, London 25 (1974) 4, s. 478–493.
29. Oppenheimer, M.: The Criminalization of Political Dissent in the Federal Republic of Germany. *Contemporary Crises*, Amsterdam 2 (1978) 1, s. 97–103.
30. *Politička sociologija* / ur. R. Smiljković, M. Pečujlić. Beograd, Radnička štampa 1978, 438 s.
31. *Power* / Ed. S. Lukes. Oxford, Basil Blackwell 1986, 283 s.
32. Richters, A.: Modernity-Postmodernity Controversies: Habermas and Foucault. *Theory, Culture & Society*, London 5 (1988) 4, s. 611–643.
33. *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*. Zagreb: Informator 1977, s. 297, 454, 455.
34. Schoeck, H.: *Soziologisches Wörterbuch*. Freiburg im Breisgau 1969, s. 158, 176–177, 197–198, 265–266, 269–270.
35. *Sociološki leksikon*. Beograd, Savremena administracija 1982, s. 69–70, 293, 464–468, 492–493.
36. Šjussler, G.: Socijalistička demokratija i razvitie sub'ektivnyh prav ličnosti. V: *Socijalizm i demokratija*. Moskva, Juridičeskaja literatura 1976, s. 224–259.
37. Therborn, G.: *Ideologija moči in moč ideologije*. Ljubljana, Cankarjeva založba 1987, 159 s.
38. Tomić, S.: Političke ideje i institucije u nerazvijenim sredinama (razvoj i promjene). *Sociologija*, Beograd 19 (1977) 2–3, s. 357–375.
39. Ule, M.: Nova političnost – refleksija empiričnih podatkov. V: *Mladina in politika*. Ljubljana, Institut za kriminologijo 1987, s. 103–126.
40. Vasović, M.: Novi pravci u proučavanju politike socijalizacije. *Psihologija*, Beograd 16 (1983) 1–2, s. 65–78.
41. Zdravomyslov, A. G.: Novoe videnie socializma i process politizacii massovogo soznanija. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, Moskva (1989) 8, s. 110–118.

Seznam literature pripravila M. Milenković